

Andrzej LISOWSKI

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Warszawa, Polska
e-mail: alisowski@uw.edu.pl

TYPY PRZESTRZENI A GEOGRAFIA¹

THE TYPES OF SPACE AND GEOGRAPHY

Słowa kluczowe: przestrzeń, geografia

Key words: space, geography, landscape, environment

Streszczenie

Przestrzeń ma trzy podstawowe znaczenia w geografii, jako przedmiot poznania (np. przestrzeń geograficzna, obszar, region, system terytorialny), instrument pomiaru relacji (rozmiarów i oddziaływań) oraz zasób oddziałujący w złożony sposób na działania społeczne. W artykule przedstawiono podstawowe typologie pojęcia przestrzeni oraz ich relacje z geograficznymi konceptualizacjami przestrzeni.

Abstract

The space has three basic meanings in geography, as an object of cognition (eg, geographical space, area, region, territorial system), an instrument measuring the relationship (arrangements and interactions) and resource interacting in complex ways on social actions. The article presents the basic typologies of the concept of space and its relationship with geographical conceptualizations of space.

¹ Problematyka przestrzeni rozważana jest w świetle przedmiotu zainteresowań geografii społeczno-ekonomicznej (geografii człowieka). W niniejszym opracowaniu wykorzystano fragmenty prac autora zamieszczone w książce „Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka” (2003) oraz rozdziale pt „Geografia, jako nauka chorologiczna” w pracy pt „Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie” (2005), pod red. Maik W., Rembowska K., Suliborski A.

WPROWADZENIE

Pojęcie przestrzeni ma niezwykle rozległe powiązania i nie da się go explicite zdefiniować w sposób wszechogarniający (Chojnicki, 1999a; 85). Kategoria przestrzeni odgrywa istotną rolę w codziennym życiu człowieka, jako narzędzie orientacji, zapewniające komfort psychiczny i ułatwiając kierowanie własnymi zachowaniami. Szczególna rola przestrzeni tkwi w podstawach relacjonizmu, jako metody badania rzeczywistości bez pomocy (bądź przy słabym rozwoju) praw naukowych i teorii, gdy badania konkretnych rzeczy zastępowane są przez badania relacji między nimi. „Przestrzeń” to nieograniczony pojemnik wielości i różnorodności, a zarazem, instrumentalna koncepcja integracji różnych kategorii zjawisk i procesów. T. Kotarbiński (1961) na początku XX w., uważał, że przestrzeń, zarówno w języku potocznym, jak i naukowym funkcjonuje, jako kategoria semantyczna, będącą nazwą „pozorną”, skrótowo zastępczym informowaniem o rzeczach, podyktowaną ekonomią słowa, tendencją do skrótowości.

Związki „przestrzeni” z niezwykle złożonym, wręcz nieograniczonym przedmiotem zainteresowań geografii wydają się w pełni zrozumiałe. Geografia nigdy nie była wyłącznie „nauką chorologiczną”, ale inne koncepcje przedmiotowe geografii wykazują dość silne związki z „przestrzenią”, stąd nadawanie jej statusu „fundamentalnego tworzywa”. Chyba żadna z dyscyplin aspirująca do dziedziny nauk przestrzennych (Regional Science, Area Studies, gospodarka przestrzenna, urbanistyka) nie poświęcała tyle miejsca w swoim dorobku konceptualizacji przestrzeni, co geografia. Jednak niewielu metodologów wyróżniało taką dziedzinę nauki, choć prekursorem w tych działaniach był sam Immanuel Kant (Such i Szczęśniak, 1999). Geografia od zarania swoich dziejów poszukiwała indywidualizacji badań m.in. w „przestrzeni”, ponieważ taki sposób przekazu obrazu świata (przydatnego w życiu codziennym) był najbardziej czytelny i łatwy do przyswojenia przez różnych odbiorców. Kwestia nie doczekała się jednak uporządkowania w literaturze geograficznej, choć próby takie były i są podejmowane (Welch, 1978; Sack, 1980; Dramowicz, 1981; Lisowski, 2003, 2005; Holloway i in., 2003; Hubbard i in., 2004; Rykiel i Pirveli, 2005). Konceptualizacja przestrzeni nie miała jednorodnego charakteru w historii myśli geograficznej, podobnie jak nie miała i nie ma w filozofii i innych dyscyplinach naukowych. Przestrzeń może być ujmowana, jako absolutna lub relacyjna, albo jako realna lub formalna, a realna może być traktowana jako obiektywna lub subiektywna (Dziewoński, 1967; Lisowski, 2003).

Przestrzeń w geografii była przedmiotem poznania i narzędziem pomiaru (Chojnicki, 1999b; Liszewski, 2005). W historii myśli geograficznej funkcjonowały bardzo różne sposoby przedstawiania przestrzeni (Rediscovering..., 1997) w postaci wizualnej (mapy i plany), werbalnej (np. studia regionalne), matematycznej (modele przestrzenne), percepcyjnej (mapy poznawcze i ewaluatywne), cyfrowej (techniki GIS). Zróznicowane też były funkcje elementarnych typów przestrzeni w geografii. Przestrzeń absolutna w geografii była siatką strukturalną, układem odniesienia (instrumentem pomiaru) lub zmienną niezależną (Chojnicki, 1999b), w postaci czynnika

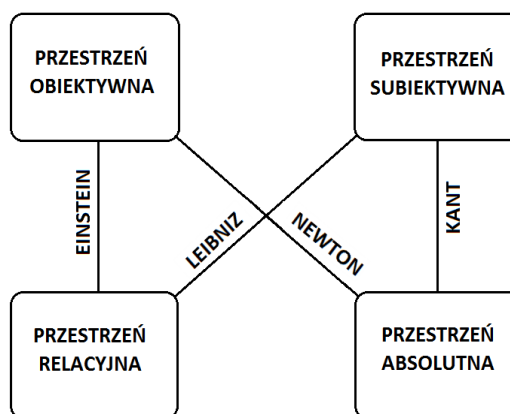
środowiskowego lub czynnika organizacji życia społecznego. Z kolei przestrzeń relacyjna odzwierciedlała relacje separacji i oddziaływań między elementami przestrzeni, a różnie interpretowana odległość (metryczna, ekonomiczna) pełniła funkcję zmiennej niezależnej modyfikującej oddziaływania między elementami przestrzeni. Uznawanie przestrzeni, jako zmiennej niezależnej nawiązuje do rozważań o przestrzeni T. Kotarbińskiego (1961). Przestrzeń traktuje on, jako rodzaj istotnego zasobu, który wymaga właściwego i przemyślanego zarządzania. Przestrzeń w prakseologii Kotarbińskiego pojmowana jest jak tworzywo, zasób użytkowany i kształtowany przez działającego człowieka, który powinien nad tą przestrzenią panować, a sposób postrzegania i wartościowania tego zasobu odgrywa istotną rolę (Rudiuk, 1985). Region, jako narzędzie działania K. Dziewońskiego (1967) dobrze odzwierciedla tak ujęte relacje człowieka z przestrzenią.

Podstawowe znaczenie koncepcji przestrzeni w geografii można ograniczyć do trzech podstawowych sfer:

1. Przedmiot poznania (przestrzeń geograficzna, obszar, region, system terytorialny).
2. Instrument pomiaru relacji (rozmieszczeń i oddziaływań).
3. Zasób oddziałujący w złożony sposób na działania społeczne.

PODSTAWOWE TYPY PRZESTRZENI

W sensie najbardziej ogólnym – typ to własność lub zespół własności jakimi powinien się charakteryzować obiekt, aby uznać go za odmienny w stosunku do innych. Typologia to procedura i efekt przypisywania zbioru obiektów do wcześniej ustalonych typów. Brak zwykle ostrych granic między wyróżnianymi typami sprawia, że istnieje możliwość zaliczenia tych samych obiektów do różnych typów. W przypadku przestrzeni kwestia jednoznacznego przypisania do określonego typu jest szczególnie kłopotliwa. Typologia „przestrzeni” jest zadaniem niezwykle trudnym ze względu na niezwykle wysoki stopień ogólności tego pojęcia, choć różne dyscypliny naukowe usiłują dostosować jej zakresy do swoich potrzeb. Niezwykle zróżnicowanie poglądów na przestrzeń ukazuje prezentacja stanowisk wybitnych filozofów w dziejach ludzkości (ryc. 1).

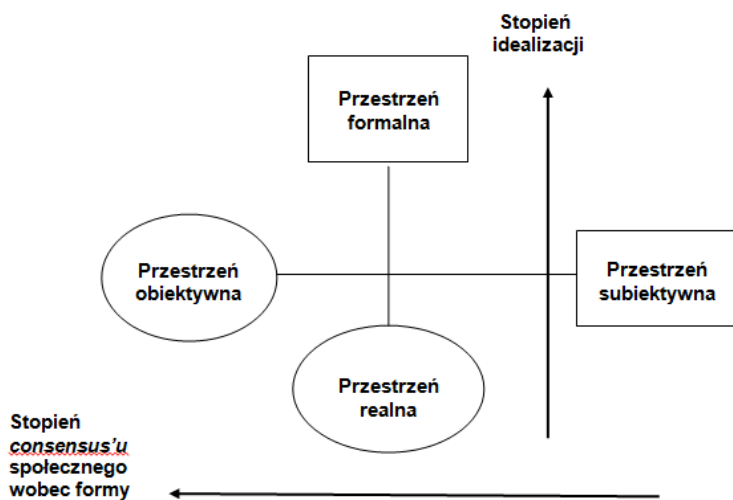
Ryc. 1. Typologia przestrzeni w pracach filozofów (XVII-XX w.)

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 1. Typology of space in the work of philosophers (XVII-XX century).

Source: own elaboration.

Najczęściej „przestrzeń”, jako kategoria ontologiczna jest pojmowana wspólnie, jako ogół wszelkich relacji zachodzących pomiędzy obiektami bądź zbiór tych obiektów, charakteryzowanych przez ich wzajemne rozmieszczenie, rozmiary i kształty. Obok relatywistycznej interpretacji, funkcjonuje także, sformułowana wcześniej interpretacja absolutystyczna przestrzeni, ukształtowana na podstawie codziennych doświadczeń człowieka, przyjmująca postać substancjalną, w postaci pojemnika zawierającego rozmieszczane obiekty. Pojemnik jest niezależny od obiektów i przyjmuje formę trójwymiarową (przestrzeń euklidesowa). Zwolennikami koncepcji przestrzeni absolutnej byli m.in. Demokryt, Izaak Newton, a relacyjnej – G.W. Leibniz i A. Einstein. Przestrzeń jest również kategorią epistemologiczną. Znalazło to wyraz w odmiennych poglądach Arystotelesa i Platona oraz konfrontacji stanowisk filozofów w późniejszych wiekach w sprawie obiektywnego (Kartezjusz, Newton, Einstein) i subiektywnego (Kant, Berkeley, Leibniz) charakteru kategorii przestrzeni. Polemiki te zakończyły się w istocie kompromisami, może w większym stopniu w przypadku przestrzeni obiektywnej i subiektywnej, jako składnikami przestrzeni realnej (Nowicki, 1985; Kostrowicki, 1997). Podobnie w ujęciu ontycznym, fakt stałej użyteczności koncepcji absolutnej w życiu codziennym, nie pozwala wyeliminować tej koncepcji przestrzeni, co dotyczy także w dużym stopniu geograficznych.

Ryc. 2. Relacje między podstawowymi typami przestrzeni (wg. R.V. Welch’a 1978).

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 2. The relationships between the basic types of space (after R.V. Welch 1978).

Source: own elaboration.

W obrębie elementarnych dychotomicznych typologii przestrzeni pojawia się jeszcze jedna koncepcja, przeciwstawiająca przestrzeń obiektywną (realną) przestrzeni formalnej lub idealnej, której odpowiednikami w przypadku przestrzeni fizycznej jest przestrzeń trójwymiarowa oraz układ współrzędnych geograficznych. Pomijając kwestię dychotomii relacyjna – absolutna w kontekście ontycznym, zdaniem R.V. Welcha (1978) w przypadku pozostałych dychotomicznych ujęć przestrzeni poruszamy się między skrajnymi stopniami konsensusu społecznego wobec formy (ryc. 2), czyli między przestrzenią realną (obiektywną) a postrzeganą (subiektywną) oraz między stopniami idealizacji przestrzeni, czyli między przestrzenią realną a przestrzenią formalną (idealną).

Na początku XX w., T. Kotarbiński (1961, 333) nadał typologii przestrzeni formę trychotomiczną, która wydaje się do dzisiaj użyteczna w geografii: ... *ludzie interesują się bądź tym jak, jak też rzeczy są rozmieszczone (czyli przestrzenią rzeczywistą), bądź tym, jak rozmieszczone wydają się rzeczy komuś wyobrażającemu (czyli 'przestrzenia subiektywna' tej a tej osoby, z tego a tego czasu), bądź tym jak byłyby rozmieszczone, gdyby były tak rozmieszczone, jak sobie ktoś pomyślał (czyli przestrzeń idealna systemu geometrii Reimanna, Łobaczewskiego lub innego autora).*

PODSTAWOWE TYPY PRZESTRZENI W GEOGRAFII

Przestrzeń ziemską (realną) będącą przedmiotem poznania geografii, była określana mianem przestrzeni geograficznej prawdopodobnie dopiero od połowy XX w. (Bartkowski, 1977), ale w pracach anglojęzycznych stosowane jest do dzisiaj określenie w istocie potoczne – „powierzchnia ziemi”. Odwołując się do elementarnej klasyfikacji ontycznej przestrzeni – przestrzeń geograficzna przyjmowała postać przestrzeni realnej (elementy przyrodnicze i/lub antropogeniczne), ale również przestrzeni formalnej (przestrzeń geodezyjna) oraz przestrzeni realnej ujmowanej subiektywnie (percepcyjnej). Przestrzeń geograficzna była również określana, jako przestrzeń realna (fizyczna) osadzona w przestrzeni geodezyjnej (Leszczycki, 1972).

R.D. Sack (1980) uważa, że podstawowym wzorcem dla koncepcji przestrzeni w geografii człowieka (naukach społecznych) była zawsze przestrzeń fizyczna (trójwymiarowa) ulegająca różnym modyfikacjom. Elementarna typologia przestrzeni w geografii nawiązuje do koncepcji przestrzeni absolutnej przyjmującej formę nieograniczonego obszaru trójwymiarowego, w którym zachodzą wszystkie zjawiska fizyczne. Jej formalna odmiana (idealizacja) jest układem współrzędnych geograficznych, stałym układem odniesienia dla lokalizacji obiektów fizycznych.

Alternatywą była segmentacja takiej przestrzeni na pewne fragmenty, na ogół zamknięte, ale nie zawsze o sprecyzowanych granicach. Rozmiary powierzchni ziemi i jej zróżnicowanie zmuszały do skupiania uwagi na obszarach w różnej skali przestrzennej, co jednak nie ograniczyło obfitości konceptualizacji tych podprzestrzeni (Rykiel, 2011; Myga-Piątek, 2012). Ta dwoistość ujmowania przestrzeni znalazła wyraz w dualizmie geografii, jako dyscypliny naukowej, przedstawionym w XVII w. przez Bernarda Varenius – geografii ogólnej rozpatrującej Ziemię, jako całość, w kontekście jej właściwości fizycznych oraz w geografii szczegółowej zajmującej się obszarami większymi (chorografia) i mniejszymi (topografia) z uwzględnieniem człowieka. Geografowie identyfikowali więc regiony lub krajobrazy, obszary jednolite lub jednorodne, o określonym składzie, strukturze, kształcie lub fizjonomii (Rykiel, 2001; Plit, 2011; Myga-Piątek, 2012). Przestrzeń mogła być narzędziem badania lub przedmiotem poznania (np. odpowiednio region analityczny i przedmiotowy). Identyfikacja struktur całości przestrzennych odwoływała się zwykle do koncepcji przestrzeni relacyjnej, ale całości te były osadzone w przestrzeni absolutnej, w układzie współrzędnych geograficznych. Obszary takie mogły być względnie unikatowymi jednostkami przestrzennymi, a specyfika odgrywała istotną rolę, jako

kryterium wyróżnienia, bowiem ich niepowtarzalność, indywidualizacja, unikatowa kombinacja składników były kryterium uporządkowania zjawisk na powierzchni ziemi, ułatwiającym recepcję jej różnorodności przez potencjalnych odbiorców. Jednocześnie identyfikacja powtarzalności w charakterystyce jednostek przestrzennych, wskazująca na pewien uniwersalizm atrybutów jednostek przestrzennych (typów) mogła stanowić podstawę do formułowania generalizacji na temat struktur badanych jednostek przestrzennych.

PRZESTRZEŃ AUTOTELICZNA I HETEROTELICZNA

Zasadnicze znaczenie w kształtowaniu dowolnej koncepcji przestrzeni ma kwestia ujęcia składników i relacji między nimi (Gatrell, 1983). W historii myśli geograficznej przestrzeń realna była ujmowana przedmiotowo (np. jako zbiór rzeczy, zdarzeń, cech, relacji) lub podmiotowo np. jako zbiór rzeczy odnoszony do działającego i poznającego podmiotu. Akceptacja dualnego charakteru przestrzeni realnej w postaci przestrzeni obiektywnej i subiektywnej, w której składnikami są zarówno przedmioty jak i podmioty, pozwala ujmować relacje między nimi z różnych punktów widzenia.

W ujęciu przedmiotowym, zgodnym z naturalistycznym wzorcem metodologicznym, przestrzeń była traktowana autotelicznie, jako zbiór odseparowanych elementów i powiązań między nimi. Człowiek traktowany był w tym ujęciu, jako równorzędny element wobec innych składników. To „mechanizmy” tkwiące w samych strukturach (ujmowanych statycznie lub dynamicznie) pozwalały na zachowanie ich trwałości, mimo zmiennych warunków zewnętrznych lub prowadziły do ich stopniowej transformacji. Badając taką przestrzeń dążono do stwierdzenia obiektywnych faktów, w stosunku, do których badacz był neutralny.

Alternatywnym ujęciem przestrzeni realnej jest ujęcie heteroteliczne, przypisujące przestrzeń, jako zbiór przedmiotów do określonych podmiotów, poznających ją, działających w niej lub kształtujących ją. W ujęciu tym uwaga nie koncentruje się na możliwe pełnym zakresie wzajemnych zależności elementów przestrzeni (np. równowadze geosystemu), ale na zależnościach istotnych z punktu widzenia działania określonego podmiotu, jednostki lub zbiorowości. Ujęcie heteroteliczne przestrzeni jest bliższe naukom społecznym, ponieważ uwzględnia aspekt aksjologiczny w działaniach podmiotu.

Autotelicznie definiował przestrzeń geograficzną (konkretną) T. Bartkowski (1977), a przestrzeń ekonomiczną K. Dziewoński (1967). Natomiast heteroteliczny charakter przestrzeni ekonomicznej, jako odpowiednikowi antycznej ekumeny, nadawał S. Leszczycki (1972), a S. Liszewski (1995) przestrzeni turystycznej. Nawet w ekologii znajduje odzwierciedlenie ta dwoistość ujmowania przestrzeni w kontekście definiowania przedmiotu badań tej dyscypliny: równowaga w układach ekologicznych (zjawiska termodynamiczne i biogeochemiczne) i J. Weinera (1999) i zależności decydujące o liczebności i rozmieszczeniu organizmów u Ch. Krebsa (1996).

Przestrzeń autoteliczna stanowi zbiór przedmiotów na powierzchni ziemi, wraz z uprzedmiotowionym człowiekiem. Przestrzeń fizyczna wyraża relacje między obiektami i zdarzeniami w świecie rzeczy, obejmując lokalizacje i rozmieszczenia oraz oddziaływanie (współwystępowanie) w tym samym miejscu lub oddziaływanie na odległość. Przedmiotem badań z wykorzystaniem koncepcji przestrzeni fizycznej, są albo zróżnicowania przestrzenne albo organizacja przestrzenna. Zróżnicowanie przestrzenne to rozmieszczenie zjawisk przyrodniczych i społecznych oraz ich relacje do innych, bliskich przestrzennie (*actio directa*) zjawisk przyczynowo powiązanych (Agnew, 2000). Organizacja przestrzenna to rodzaj porządku służący celom społecznym, odnoszący się do lokalizacji i rozmieszczenia składników (systemów przestrzennych) oraz kształtowania się ich struktury (Chojnicki, 1999).

Zasadnicze różnica między różnymi sposobami wykorzystania koncepcji przestrzeni fizycznej w geografii polegały na posługiwaniu się odmiennymi koncepcjami ontycznymi przestrzeni (absolutna *versus* relacyjna) i sposobem identyfikacji relacji między obiektami (Lisowski, 2005). Porządkowanie odbywało się poprzez relacje geometryczne, w ujęciu przestrzeni absolutnej (układ współrzędnych geograficznych) lub ujęciu przestrzeni relacyjnej (wzajemne separacje składników). Z kolei relacje oddziaływania ujmowano odpowiednio, jako oddziaływania bezpośrednie (*actio directa*), zwykle zakładając (nie zawsze słusznie) związek przyczynowo-skutkowy na podstawie współwystępowania składników przestrzeni lub jako oddziaływania na odległość (*actio in distans*), wiążące składniki przestrzeni w postaci struktur właściwych (przestrzeń relacyjna).

Przestrzeń heteroteliczna jest zbiorem przedmiotów na powierzchni ziemi w relacji z poznającym i działającym podmiotem (człowiek staje się upodmiotowiony), obejmując z jednej strony relacje materialne, związane z użytkowaniem i kształtowaniem przestrzeni, a z drugiej poznawanie, wartościowanie i doświadczenie przestrzeni. Sposób ujęcia relacji między podmiotami i przedmiotami przestrzeni fizycznej był zasadniczym problemem w konceptualizacji przestrzeni heterotelicznej w geografii człowieka. Na określonych etapach rozwoju myśli geograficznej różne doświadczenia ludzkie tworzyły i stosowały różne konceptualizacje przestrzeni determinującej lub organizującej życie społeczne. Nadawanie większej złożoności przestrzeni miało istotne konsekwencje dla profilu zainteresowań geografii, jako dyscypliny naukowej, oscylującej między obszarem nauk fizycznych oraz obszarem nauk społecznych i humanistycznych..

Koncepcja przestrzeni heterotelicznej uwzględnia tę samą przestrzeń fizyczną, ale przypisaną do określonych podmiotów, tworząc przestrzeń ekologiczną (środowisko). O ścisłym związku tych pojęć świadczy definicja K. Dziewońskiego (1988, 18) stwierdzającego, że *przestrzeń geograficzna to środowisko materialne człowieka*. Pojęcie „środowisko” wskazuje explicite na istnienie jakiegoś podmiotu, dla którego jest otoczeniem. Pojęcie „przestrzeni” ma charakter ogólny, mało konkretny i statyczny, a pojęcie „środowiska” implikuje oddziaływania między podmiotem i jego otoczeniem, co nadaje mu charakter konkretny i, co istotne dynamiczny (Strassoldo, 1990). Uwaga koncentruje się na użyteczności właściwości przestrzeni fizycznej (i informacji

o nich) w toku zaspokajania potrzeb przez człowieka. Zachowania człowieka są uzależnione od jego stosunku do rzeczy służących zaspokojeniu potrzeb. Środowisko człowieka – otoczenie przestrzenne oddziałuje na podmiot, który bywał od niego uzależniony, przystosowany lub znajdował się w interakcji z otoczeniem. Relacje określone były na podstawie zależności stanów podmiotu od czynników środowiska, ich powiązań funkcjonalnych w danym miejscu lub na podstawie decyzji i zachowań człowieka w środowisku, uwarunkowanych zasobem informacji (ilość i jakość) o środowisku oraz zdolnością podmiotu do ich wykorzystania. Przedmiotem zainteresowania były m.in.: przystosowania organizmu człowieka do środowiska, użytkowanie środowiska przez człowieka w celach produkcyjnych lub konsumpcyjnych, organizacja społeczna w toku użytkowania środowiska.

OD PRZESTRZENI FIZYCZNEJ DO PRZESTRZENI SPOŁECZNEJ

W procesie dalszego „uspołeczniania” przestrzeni fizycznej, koncepcję przestrzeni ekologicznej zastąpiła koncepcja przestrzeni społecznej, która koncentruje się na kwestii uporządkowanie przestrzeni (organizacja społeczno-przestrzenna), będącej już w dużej mierze wytworem człowieka, a zarazem czynnikiem regulującym jego działania m.in. poprzez oddziaływanie na reprodukcję struktur społecznych, pośrednictwo w komunikacji społecznej, współtworzenie tożsamości społecznej. Pytanie – czym jest przestrzeń? zastąpiono pytaniem – jak ludzie tworzą i wykorzystują różne konceptualizacje przestrzeni? (Harvey, 1973). Przestrzeń społeczna to przestrzeń fizyczna wytworzona i użytkowana przez człowieka, pośrednicząca w relacjach społecznych i oddziałująca na reprodukcję struktur społecznych. Rozpatrywanie przestrzeni według jej formy, funkcji i znaczenia koncentrowało się na jej uporządkowaniu, ocenie przydatności w działalności człowieka, a w przypadku znaczeń na pobudzaniu emocjonalnym i intelektualnym podmiotu. Odpowiadały im w przybliżeniu pewne koncepcje produktów percepcji przestrzeni: mapy poznawcze, mapy ewaluatywne, poczucie miejsca lub doświadczenie krajobrazu. Współcześni badacze krajobrazu akcentują mocne powiązania percypowanej struktury krajobrazu z systemami społecznymi, kulturowymi i politycznymi, odzwierciedlającymi system wartości i treść życia zamieszkujących je lokalnych wspólnot (Myga-Piątek, 2012; Raszeja, 2013). „Naturalny” porządek przestrzenny, został zastąpiony przez porządek wytworzony społecznie, a większą rolę zaczęła odgrywać komunikacja społeczna i kwestia tożsamości kreatorów i użytkowników przestrzeni.

Pogłębiająca się relatywizacja przestrzeni do podmiotu (kontakt emocjonalny z przestrzenią zaczyna przeważać nad kontaktem racjonalnym) prowadzi coraz bardziej do traktowania przestrzeni, jako sposobu organizacji obserwacji i doświadczeń podmiotu (Werlen, 1993; Zierhofer, 1999). Przestrzeń nie może być nawet odzwierciedleniem stosunków społecznych, a tylko kategorią orientacji podmiotu w czasie działań społecznych. Stanowisko takie wydaje się bliskie platońskiemu pojmowaniu przestrzeni, jako czynnika pośredniczącego między światem idei a światem przedmiotów, których jedyną wspólną cechą był właśnie aspekt przestrzenny. Nawiązuje

też do idei przestrzeni, jako kategorii semantycznej T. Kotarbińskiego (1961). Twórca reizmu zakładając, że istnieją tylko rzeczy, uznawał przestrzeń za kategorię semantyczną, ponieważ wszystkie pojęcia poza nazwami rzeczy są tylko nazwami „pozornymi”. „Przeźren” została przeniesiona ze sfery ontycznej do sfery działania człowieka, pełniąc funkcje instrumentu w procesie uzyskiwania sprawności przez działający podmiot (Rudiuk, 1985). B. Werlen (1993) również zakłada, że przedmiotem zainteresowań geografii, jako nauki społecznej są właśnie działania społeczne, a sama przestrzeń pełni rolę pomocniczą, jako narzędzie orientacji. Bliskie podobnej interpretacji są niektóre współczesne definicje krajobrazu kulturowego: krajobraz nie jest rzeczą (środowiskiem), lecz ideą stworzoną przez naszą myśl i emocje z wielu kombinacji i wzajemnych relacji różnych elementów (Clark i in., 2004).

Proces przemian konceptualizacji typów przestrzeni w geografii najlepiej ukazują koncepcje geograficznych całości przestrzennych. Segmentacja przestrzeni na podprzeźrenie, umożliwiła zawężenie pola badawczego, do zbiorów obiektów i ich relacji separujących i wiążących, ale nie eliminowała pewnego eklektyzmu wykorzystywanych typów przestrzeni. Region i krajobraz to klasyczne koncepcje całości przestrzennych, które w różnym stopniu były na kolejnych etapach rozwoju geografii konglomeratem elementarnych typów przestrzeni. Początkowo były silniej związane z przestrzenią fizyczną (autoteliczną), aby stopniowo przyjmować postać przestrzeni heterotelicznej (ekologicznej lub społecznej).

Koncepcją bliską przestrzeni fizycznej jest koncepcja regionu jednolitego i węzłowego, a region terytorialny (terytorialny system społeczny) to terytorium użytkowane i kontrolowane przez zbiorowość społeczną. Ta forma organizacji społeczno-przeźrennej, bliższa jest koncepcji przestrzeni społecznej, w której zbiorowość terytorialna odgrywa nie mniej istotną rolę niż terytorium, a struktura przestrzenna nie jest wynikiem oddziaływań elementów przestrzeni, ale w większym stopniu wynikiem działania reguł i prawidłowości społecznych. Maleje w związku z tym rola oddziaływań składników struktur przestrzennych na układy przestrzenne na rzecz czynników zewnętrznych, normatywnych i nomologicznych aspektów struktury społecznej. Z kolei krajobraz kulturowy był z założenia bliższy koncepcji przestrzeni heterotelicznej niż autotelicznej, podobnie jak koncepcja miejsca, obszar traktowany jako swojski, bliski pod względem emocjonalnym, zamieszkały przez społeczność o wykształconych więzach społecznych i poczuciu tożsamości.

PODSUMOWANIE

Rozpatrując typy przestrzeni nie można pominąć kwestii relacji z czasem. Często oddzielanie czasu od przestrzeni w geografii należy traktować, jako zabieg metodyczny, niezbędny w przypadku analizy przestrzeni poprzez lokalizację lub rozmieszczenie jej składników (Kostrowicki, 1997). Koncepcja „oddziaływań przestrzennych” w przestrzeni autotelicznej uwzględnia dynamikę struktur przestrzennych (Chojnicki, 1989). W fizycznym ujęciu proces to wewnętrznie uporządkowane sekwencje zmian stanów rzeczy lub zdarzeń. Zmiany generują powiązania tworzące

struktury właściwe. Mogą być one stałe lub zmieniać się w czasie i przybierać postać przepływów fizycznych lub informacyjnych. Pod wpływem tych zmian mogą ulegać zmianom same składniki struktury przedmiotowej, a także jej konfiguracja (układ przestrzenny). Statykę ujęć zwykle uzasadniano tym, że rozmieszczenia ujmowane statycznie są łatwiejsze do obserwacji i rejestracji na mapach (uzyskanie porównywalnych danych czasowych), a krótkoterminowe zmiany są często nieuchwytnie. Ponadto wskazywano, że struktura przestrzenna jest tylko pewnym stanem procesu przestrzennego (w znaczeniu sekwencji zmian struktury przestrzennej). Dlatego zmiany łatwiej jest identyfikować posługując się koncepcjami „środowiska”, a zwłaszcza „krajobrazu” lub „miejsca”, w których sprawa lokalizacji elementów jest częściej drugorzędna, umożliwiając wyeksponowanie przemian badanych struktur całości przestrzennych (Strassoldo, 1990; Unwin, 2000; Lisowski, 2003).

Przeźren to pojęcie o szerokim zakresie znaczeniowym. Ten zakres wydaje się wzrastać w ostatnich dekadach, m.in. wskutek przydatności koncepcji przestrzeni w badaniach inter- i transdyscyplinarnych. Geografowie rzadko odwoływali się ściśle do elementarnych typów przestrzeni, które okazywały się zbyt jednostronne i tworzyli własne, zmodyfikowane konceptualizacje przestrzeni, które wbrew oczekiwaniom nie tylko rozwiązywały pewne problemy, ale stwarzały nowe. Obecnie z jednej strony nasuwają się wątpliwości, czy posługiwanie się pojęciem przestrzeni (relacyjnej) jest w pełni uzasadnione w identyfikacji struktur, systemów i sieci, gdy forma przestrzenna ma charakter wtórny wobec relacji wiążących systemów społecznych lub oddziaływań i cyrkulacji sieciowych? Z drugiej strony charakterystyczną cechą postępującego uspołecznienia przestrzeni jest coraz trudniejsza konkretyzacja i operacjonalizacja, choć geografowie w większości bez żalu pożegnali się z dominacją koncepcji przestrzeni fizycznej (i modelowaniem przestrzennym), która przeżywa swój renesans w nowej geografii ekonomicznej P. Krugmana (Martin, 1999).

Przeźren, jako zwornik różnorodności bywa czasami ozdobnikiem sugerującym ujęcie względnie całościowe, zintegrowane jakiegoś wycinka rzeczywistości lub wskazuje na poszukiwanie jego istoty, cokolwiek miałoby to znaczyć. Współcześnie relatywizowana do podmiotu „przeźren” często metaforycznie opisuje uwikłanie jednostek w niezwykle skomplikowane powiązania różnej natury lub wyobrażania wycinka rzeczywistości. Przeźren pozostaje wprawdzie silnie związana z geografiami i niektórzy geografowie uważają, że bez zmienności przestrzennej nie ma geografii (Gatrell, 1997), to jednak obfitość struktur w koncepcji przestrzeni społecznej w istotnym stopniu ogranicza możliwości generalizacji i zniechęca geografów do uporządkowania konceptualizacji przestrzeni. Przypomina to opinię E. Hall'a, twórcy proksemiki na temat stosunku do przestrzeni zwykłego człowieka. *Człowiek rozwinął swój terytorializm w sposób niemal niewyobrażalny, a drugiej strony traktuje przeźren podobnie jak seks: jest, ale się o tym nie mówi. Jeżeli się zaś mówi – to potocznie i nie na serio* (Hall, 1987, 162). Doświadczenia geografii i odczuwany współcześnie „nadmiar przeźreni” nakazują dużą ostrożność w posługiwaniu się tą koncepcją, co w przypadku „fundamentalnego tworzywa” wydaje się jednak trudne do realizacji.

LITERATURA

- Agnew J.A., 2000: Areal differentiation, w: Johnston R.J. et al. The dictionary of human geography, Blackwell, Oxford-Malden (MA): 34-37.
- Bartkowski T., 1977: Metody badań w geografii fizycznej, PWN, Warszawa-Poznań.
- Chojnicki Z., 1989: Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego [w:] Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski, Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny 18 (red.): A. Kukliński, Warszawa: 107-121.
- Chojnicki Z., 1999a: Pojęcie odległości w analizie przestrzeni społeczno-ekonomicznej [w:] Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii (red.): Z. Chojnicki, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań: 167-174.
- Chojnicki Z., 1999b: Podstawowe problemy filozoficzne i metodologiczne przestrzeni i czasu, w: Chojnicki Z. Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii, Bogucki Wyd. Naukowe, Pozna: 249-264
- Clark J., Darlington J., Fairclough G., 2004: Using historic landscape characterisation, English Heritage& Lancashire Council, London.
- Dramowicz K., 1981: Czy geografia jest nauką chorologiczną? Przegląd Geograficzny, T.LIII, 2: 215-225.
- Dziewoński K., 1967: Teoria regionu ekonomicznego. Przegląd Geograficzny 39, 1: 33-50.
- Dziewoński K., 1988: Teoretyczne problemy gospodarki przestrzennej, Biuletyn-KPZK, 138: 18-28.
- Gatrell A. C., 1983: Distance and space: a geographical perspective, Oxford University Press, Oxford.
- Gatrell A.C., 1997: Choosing the topic [w:] Methods in human geography (red.): R. Flowerdew, D. Martin, Longman, Harlow: 36-45.
- Hall E.T., 1987: Bezgłośny język, PIW, Warszawa.
- Harvey D., 1973: Social justice and the city, Edward Arnold, London.
- Holloway S.L., Rice S.P., Valentine G., 2003: Key concepts in geography, Sage, London.
- Hubbard P., Kitchen R., Valentine G., 2004: Key thinkers on space and place, Sage, London.
- Kostrowicki A.S., 1997: Przestrzeń – jej istota i zróżnicowanie, Rzeki, T. 6: 125-139.
- Kotarbiński T., 1961: Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk, wyd. II Wrocław (wyd. I 1929, Warszawa).
- Krebs C.J., 1996: Ekologia: eksperymentalna analiza rozmieszczenia i liczebności, WN PWN, Warszawa.
- Leszczycki S., 1972: Pojęcie czynnika przestrzeni i jego rola we współczesnej gospodarce [w:] Elementy teorii planowania przestrzennego (red.): K. Secomski, PWN, Warszawa: 5-32.
- Lisowski A., 2003: Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, WGSR UW, Warszawa.

- Lisowski A. 2005: Geografia, jako nauka chorologiczna [w:] Geografia, jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie (red.): W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Łódzkie Tow. Naukowe, Łódź: 25-49.
- Liszewski S., 2005: Przestrzeń turystyczna w ujęciu podmiotowym. Przyczynek do dyskusji o przestrzeni w geografii [w:] Geografia, jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie (red.): W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Łódzkie Tow. Naukowe, Łódź: 50-60.
- Martin R., 1999: The 'new geographical turn' in economics: some critical reflections, *Cambridge Journal of Economics* 23: 65-91.
- Myga-Piątek U., 2012: Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Nowicki A., 1985: Przestrzeń spotkań. Prolegomena do inkontrolowanej filozofii przestrzeni [w:] *Filozofia przestrzeni* (red.): A. Nowicki, UMCS, MIFS, Lublin: 7-28.
- Plit F., 2011: *Krajobraz – czym jest?* WGSR UW, Warszawa.
- Raszeja E., 2013: *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Uniwersytet Przyrodniczy, Poznań.
- Rediscovering Geography: new relevance for science and society*, 1997, National Academy Press, Washington D.C.
- Rudiuk H. 1985: Dwa pojęcia przestrzeni u Tadeusza Kotarbińskiego [w:] *Filozofia przestrzeni* (red.): A. Nowicki, UMCS, MIFS, Lublin: 69-94.
- Rykiel Z., 2001: *Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Białystok.
- Rykiel Z., Pirveli M., 2005: Przestrzeń a środowisko w geografii: ujęcie krytyczne [w:] *Geografia, jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie* (red.): W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Łódzkie Tow. Naukowe, Łódź: 130-148.
- Sack R.D., 1980: *Conception of space in social thought. A geographical perspective*, London, Basingstoke.
- Strassoldo R., 1990: The social construction and sociological analysis of space [w:] *The social nature of space* (red.): B. Hamm, B. Jałowicki, Polish Academy of Sciences, Committee for Space Economy and Regional Planning, PWN, Warszawa: 19-48.
- Such J., Szcześniak M., 1999: *Filozofia nauki*. Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- Unwin T., 2000: A waste of space? Towards a critique of the social production of space... *Transactions, Institute of British Geographers* NS, 25: 11-29.
- Weiner J., 1999: *Życie i ewolucja biosfery*, Wyd. Naukowe, PWN, Warszawa.
- Welch V.R. 1978: Conflict, apparent and real: A review of concepts of space in geography, *New Zealand Geographer* 34, 1: 24-30.
- Werlen B., 1993: *Society, action and space*, Routledge, London-New York.
- Zierhofer W., 1999: *Human geography – a social science?* Alexander von Humboldt lecture given on June 22 Department of Human Geography, University of Nijmegen <http://gpm.ruhosting.nl/avh/WoZReferat1.pdf>.